

BİR MÜKÂLEME: SEKÜLERLEŞME TARTIŞMALARINA DAİR

Doç. Dr. Adem SAĞIR

Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü
Kurumlar Sosyolojisi Ana Bilim Dalı
ademsagioglu@gmail.com

Özet

Muhafazakarlaşma tartışmaları yükseldikçe onunla ilişkili olarak sekülerleşme tartışmalarının da yükseldiği görülmekte. Kuşkusuz bu tartışmalar siyasi gündemle de paralel gitmektedir. İster Türkiye'nin muhafazakarlaşması endişesini yaşayanların tutumlarında olsun, ister politik bir söylem içerisinde toplumun muhafazakarlaştırıldığı iddiasının yansıdığı kaygılarda olsun, her iki durumda da sekülerleşme kavramının merkezi bir kavram oluşu iddia edilebilir. Bu çalışma daha önce farklı bir tartışma yazısıyla gündeme getirilen Volkan Ertit'in "*Endişeli Muhafazakârlar Çağı/Dinden Uzaklaşan Türkiye*" başlıklı tartışmasının devamını yansıtmaktadır. Bu yazı, Volkan Ertit'in "*Din(İslam) Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı*" başlığıyla yayınlanan çalışmasında Sağır'ın daha önce yaptığı eleştirilere karşı sıraladığı savları tersine çevirme kaygısını taşımaktadır. Çünkü yazarın savunusunda kullandığı doneler, Sağır'ın "*Endişeli Muhafazakârlar Çağı'na Bir Prolegomena*" başlıklı makalenin eleştirisi üzerine kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmadaki temel kaygı adı geçen makale üzerinden, yeni bir kavramsal tartışmanın gündeme taşınması amacını gütmüştür. Aslında Ertit'in bahsettiği sekülerleşme tartışmaları, Türk modernleşmesinin 200 yıllık, Avrupa modernleşmesinin ise 300 yıldan uzun tarihsel ve kültürel birikimini yansıtmaktadır. Zira metafizik sekülerleşmede doğrudan tarihi ve kültürel belleği sürecin içerisine dahil etmesi bu iddiayı güçlendirmektedir. Dolayısıyla Ertit'in sekülerleşme kavramı üzerinden adı geçen birikimi yeniden gündeme getirmesi anlamlı durmakta ve Türk modernleşmesinin geldiği son bağlamı yeniden gündeme taşınması bakımından da tartışılmaya değerdir. Ancak uzun bir tarihi geçmişe sahip modernleşme tartışmalarının "*dini sekülerleşme*" ve "*metafizik sekülerleşme*" şeklinde yeni bir kavramsal ayrıştırmayla okunma çabası bahsi geçen birikime gölge düşürmektedir. Bu anlamda Ertit'in çalışmasında sorunsala dönüşen noktaları ve metodolojik problemlerin sıralanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Muhafazakarlık, Volkan Ertit, Din, Metafizik.

A DISCOURSE: ABOUT SECULARIZATION DISCUSSION

Abstract

As the discussion on conservatism intensifies, it appears that the discussions of secularization have also increased in relation to it. Undoubtedly, they also go parallel with the political agenda. Whether in the attitudes of those who experience concerns over the conservatism of Turkey or in the worries reflected in the claim that the society is being conservatized within a political discourse, it can be argued in both cases that the secularization is a central concept. This study reflects as the continuation of Volkan Ertit's discussion entitled as "*The Age of Concerned Conservatives / Turkey that Diverges from Religion*" who was previously brought forward with his criticism. This article carries the concern of refuting the arguments laid down by Sağır in his earlier criticism against Volkan Ertit's article published in your journal as "*Metaphysical-Centered Secularization Concept Instead of Religion (Islam) Centered Secularization Concept*" Because the data which the writer exerted in his defense was used upon the criticism of Sağır's article entitled "*A Prolegomena to the Age of Concerned Conservatives*" Therefore, the main concern in this study pursued an aim of bringing a new conceptual discussion over the afore-mentioned article. In fact, the secularism discussions that Ertit mentioned reflected the historical and cultural accumulation of Turkish modernization over 200 years as well as European modernization over 300 years. Because his direct inclusion of metaphysical secularization into the process of historical and cultural memory reinforces this claim. Therefore, it is meaningful that Ertit's re-introduces the accumulation in question over the concept of secularization and it is also worth discussing in terms of his re-introduction of the final context of Turkish modernization. However, the attempts to study the discussions on modernization that has a long historical past with a new conceptual separation through "*religious secularization*" and "*metaphysical secularization*" cast a shadow over the accumulation in question. In this sense, there is a necessity to order the points and methodological problems that were proven to be problematic in Ertit's study.

Key Words: Secularization, conservatism, Volkan Ertit, religion, metaphysical

GİRİŞ

Muhafazakârlık, Türkiye'de uzun süreden beri gündeme olan kavramsal izleklerden birisidir. Kuşkusuz kavramın güncellenmesinde 2003 yılından sonra AK Parti'nin tek başına iktidar olması önemli bir belirteç olmuştur. AK Parti muhafazakârlığı, kendisini, muhafazakâr demokratlık' bağlamında tanımlamakla (Akdoğan, 2004) birlikte, bu muhafazakârlığın neo-liberalizm ve küreselleşme ile doğrudan ilişkili olduğu görülür (Akarçay, 2009; Erkan, 2008; Yankaya, 2014; Uzgel, 2009). Çünkü demokrasi, AB, çokkültürlülük, insan hakları, ekonomik entegrasyon gibi kavramlar, AK Parti'nin yol haritasının siyasete ve toplumsal alana yansıttığı önemli kavramlar olmuştur.

Kuşkusuz Türkiye’de bir değişim beklentisine karşılık gelen AK Parti siyaseti, uzun bir süre bu değişimin dinamiklerini değerlendirmeyi başarmıştır. Ancak AK Parti’nin milli görüş geleneğinden geliyor olması ve parti mensubu birçok kişinin geçmişteki söylemleri uzun bir süre toplumun büyük bir kesimi tarafından kaygıyla takip edilmiştir. Öyle ki AK Parti’nin muhafazakârlığın ağır bastığı iddia edilen dönemlerde “mahalle baskısı”,¹ “imam öğretmene yenildi”,² “ülkeye şeriat geliyor”, “Türkiye’de farklı olmak zorlaştı”³ veya “tehlikenin farkında mısınız?”⁴ şeklinde söylemsel alanlar ortaya çıktı. Böylece hem AK Parti içinde hem de AK Parti’nin dışında Türkiye’nin muhafazakârlığına, dindarlığına ya da sekülerliğine dair gündemde kalan tartışmalar oldu.

Sekülerleşme tartışmalarının bitmediği/bitmeyeceği bir dönemdeyiz. Muhafazakarlaşma tartışmaları yükseldikçe onunla ilişkili olarak sekülerleşme tartışmalarının da yükseldiği görülmekte. Kuşkusuz bu tartışmalar siyasi gündemle de paralel gitmektedir. İster Türkiye’nin muhafazakarlaşması endişesini yaşayanların tutumlarında olsun, ister politik bir söylem içerisinde toplumun muhafazakarlaştırıldığı iddiasının yansıdığı kaygılarda olsun, her iki durumda da sekülerleşme kavramının merkezi bir kavram oluşu iddia edilebilir. Bu çalışma daha önce farklı bir tartışma yazısıyla gündeme getirilen⁵ Volkan Ertit’in “Endişeli Muhafazakârlar Çağı/Dinden Uzaklaşan Türkiye” başlıklı tartışmasının devamını yansıtmaktadır. Bu yazı, Volkan Ertit’in “Din(İslam) Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı” başlığıyla

---

¹ Şerif Mardin, mahalle baskısı kavramını ilk olarak Religion, Society and Modernity in Turkey adlı son kitabı üzerine 2 Mayıs 2007 tarihinde gazeteci Ruşen Çakır’la gerçekleştirilen bir röportajda kullanmıştır (Çakır, 2008:17). Mardin, kavramla AKP’nin siyasi ve sosyal politikalarıyla bir toplumsal baskıya dönüştüğünü anlatmayı amaçlamıştır.

² 2007 yılında mahalle baskısı tartışmalarından bir yıl sonra Şerif Mardin, yeni bir tartışma başlattı: ‘Cumhuriyeti temsil eden öğretmen, cami, imam ve esnaftan oluşan mahalleye karşı kaybetti. Detaylı okuma için bkz. <http://www.gazetevatan.com/ogretmen-imama-yenildi180297-gundem/>, Yayın Tarihi: 26.05.2008, Erişim Tarihi:05.08.2015.

³ Prof. Dr. Binnaz Toprak’ın proje sorumluluğunu yaptığı Türkiye’de din, muhafazakârlık ve toplumsal baskı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir araştırma uzun bir süre Türkiye’deki akademik tartışma gündeminin de içeriğini belirledi. Bkz. Binnaz Toprak, Türkiye’de Farklı Olmak, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

⁴ Cumhuriyet Gazetesi’nin 2007’deki cumhurbaşkanlığı seçimi için gösterdiği tepkilerden birisidir. “Tehlikenin farkında mısınız?” görseliyle uzun bir süre kitlesini mobilize etmiş olan gazete, “saatler 100 yıl geri almıyor” sloganıyla da yola çıkarak birçok reklam girişiminde bulunmuştur. 2007 yılı, Cumhurbaşkanlığı’na Abdullah Gül’ün seçilmesinden sonra Türkiye’de yapısal değişimlerin başladığı önemli bir yıl olmuştur. Bu yıldan itibaren muhafazakârlık, dindarlık ve laiklik tartışmaları aynı süratle gündemde kalmaya devam etmiştir.

⁵ Adem Sağır, “Endişeli Muhafazakarlar Çağı’na Bir Prolegomena”, İnsan ve Toplum Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt:4, Sayı:3, 2015, ss.791-809.

yayınlanan çalışmasında⁶ Sağır'ın daha önce yaptığı eleştirilere karşı sıraladığı savları tersine çevirme kaygısını taşımaktadır. Çünkü yazarın savunusunda kullandığı doneler, Sağır'ın "*Endişeli Muhafazakârlar Çağı'na Bir Prolegomena*" (Sağır, 2015) başlıklı makalenin eleştirisi üzerine kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmadaki temel kaygı adı geçen makale üzerinden, yeni bir kavramsal tartışmanın gündeme taşınması amacını gütmüştür.

Ertit, çalışmasına klasik ve alışıldık bir Türkiye fotoğrafı tartışmasıyla başlamış. "*Endişeli Muhafazakârlar Çağı*" kitabında çizdiği Türkiye fotoğrafındaki betimsel tartışmalarla başlayan çalışmanın nihai noktada yeni olan hangi gerçekliği gündeme getireceği başta bulanık kalmıştır. Çünkü birbirinin tekrarı bir söylem dilinin okuyucuyu tartışmaya hazırlama noktasında yeterli veriyi sunamadığı görülmektedir. Ancak salt Ertit'in yaptığı betimlemelerde ve sunduğu tartışma biçimlerinde okuyucunun aklına şu sorunun gelmesi muhtemeldir: *Dünyadaki değişimlere sekülerleşme tartışmalarında ne zaman başlık açılacak? Ya da daha farklı bir ifadeyle dijitalleşme, benzeşme, kitleleşme ve kapitalistleşme bu tartışmaların neresinde duracak?* Dünyanın tek bir insan tipolojisine doğru kaydığına dair tartışmalar literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla dünyanın içerisine girdiği "*kriz anı*", Ertit'in seçtiği örneklerle ve bu örneklerin meşruiyetini kurduğu kavramsal şemalarla açıklanmada yeterli olmayacağı izlenimi uyandırmaktadır. Nitekim Ertit'in yaptığı betimlemeler (s.298) Türkiye'de yazılı ve görsel medya gündeminden hareketle kurulan bir söylem dilinin yazıya aktarılmasından oluşmaktadır. Aynı durum daha önce kitabıyla ilgili olarak yapılan eleştiride vurgulanmıştır (Sağır, 2015). Ertit'in verdiği bütün örnekleri döndürüp dolaştırıp "*İslamlaşma*" algısına bağlaması (s.299) ayrıca altı çizilesi durmaktadır. Dindarlaşma ya da onla ilişkili diğer kavramların özellikle tercih edilmediği düşünülebilir. Ancak bu tartışmalarda dindarlaşma ya da dindarlık kavramının olmaması çalışmada sürekli bir yönün eksik kalmasına neden olmaktadır. Her ne kadar Ertit, ısrarla

---

⁶ Ertit, Volkan. "Din Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı", *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4, (Aralık 2017), 297-312.

sekülerleşme kavramının din ile açıklanamayacağını iddia etmiş olsa da dinin büyük bir alanı kapladığı Türkiye gerçekliğinde doğrudan ya da dolaylı yoldan kapı oraya çıkmaktadır. Ertit'in kullandığı bağlamda İslamlaşma deyince klasik anlamıyla İslamcılık tartışmalarına çıkacak bir yol güzergahında bulunma riskiyle karşı karşıya kalmak mümkündür. Riskten kasıt, Ertit'in sekülerleşme tartışmalarında ısrarla devlet ve iktidar gerçekliğinden uzak durmasının bir yere kadar gideceği varsayımıdır. Ve burada tartışılan şey İslamlaşmadan ziyade ideolojik bir hareket olarak İslamcılığın toplumsal dönüşümlerdeki başarısı ya da başarısızlığıdır. Ama Ertit'in metafizik sekülerleşme kavramıyla topluma inmeye çalışması ve bu inişte siyasal alanı dışarıda bırakma çabası ya da hiç değinmemesi çalışmanın pratikteki geçerliliğini güçsüzleştiriyor. Ancak Ertit'in niçin bu yöne değinmediğini çalışmanın ilerleyen bölümlerinde laik ve laikleşme kavramları üzerinden açtığı parantezle görüyoruz. *“Laiklik sekülerliğin siyasi boyutunu oluşturmaktadır”* (s.306). İsrarla siyasi boyutun dışarıda bırakılmasını besleyen entelektüel sermayenin ne olduğu muallakta kalmaktadır. Amman'ın *“fotoğrafın bütünü görmek gerekir”* dediği sosyolojik gerçekliğe yaptığı vurguda Ertit, aynı soruyu kendisine sordurma gerekliliği hissini okuyucuda yaşatmaktadır.

Ertit'in Sağır'a itiraz ettiği *“sekülerleşmeyi din üzerinden tanımlamalara hapsetmemek gerekir”* (s.299) yargısına şöyle bir itiraz bağlamı da geliştirmek mümkündür: Türkiye'den verilen örneklerle dini sekülerleşme kavramını tartışmak gerektiği Ertit'in söylem dilinde kendisini kuruyor. Yanlış örneklemelerden hareketle doğru kavramların tartışılmasının metodolojik olarak imkansızlığı düşünüldüğünde o zaman Ertit'in *“yanlış örneklemeler üzerinden gitmek bizi doğruya ulaştırmaz”* şeklinde geriye dönük söylem güncellemesi yapması gerekiyor. Ertit'in çalışmada yaptığı *“EMÇ'de⁷ yapılan sekülerleşme tanımında metafizik alanının toplumsal gücünün azalması olarak ifade eden tanım, dinsel sekülerleşme kavramının gölgesinde kaldı”* (299) şeklindeki vurgu akla *“hangi metafizik alan”* sorusunu getirmektedir. Ertit'in daha önce yazdığımız bir çalışmada kullanılan *“sekülerleşme”* kavramının din

---

⁷ Endişeli Muhafazakârlar Çağı kitabının kısaltması.

merkezli olduğu iddiasının burada g¼ncellenmesi gerektiği g¼r¼l¼r. Sağır'ın adı ge¼en ¼alıřmasında vurgunun sek¼lerleřmeyi bir b¼t¼n olarak g¼rme kaygısını ve bu kaygının i¼eriđini oluşturan farklı kavramlarla aralarındaki ilişkileri betimleyebilme amacını yansıtırmaktaydı. Dolayısıyla Ertit'in bahse konu olan bu ¼alıřmasında “*dindarlık, sek¼lerleřme ve laiklik*” tartışmalarında kavramsal sınırlarını ¼izmesi daha yerinde olacaktı. ¼¼nk¼ g¼n¼m¼z T¼rkiye'sinde *devletten bağımsız olmayan kurumsallaştırıl/mış/mamış bir sek¼lerleřme alanı* var. Sek¼lerleřmenin toplumsal y¼n¼yle birlikte iktidar ve devlet y¼n¼n¼n de tartışılması gerektiği kanaatindeyim.

Ertit'in “*sek¼lerleřme ge¼miřle kıyaslama yapmayı gerektirir*” (s.300) şeklinde iddialı bir önerme sunduğu g¼r¼lmektedir. Ertit, tartışmaların i¼erisine tarihi ve k¼lt¼rel belleği sokarak tezini g¼ncellemektedir. Bu g¼ncellenmenin ni¼in yapıldığı, daha önceki kitabında ileri s¼rd¼đ¼ iddiaların toplumsal alanda karşılık bulmamasıyla ilişkilendirilebilir. Öncelikle şu iddiada bulunmak yerinde olacaktır. Makalenin merkeze yerleştirdiği “*metafizik sek¼lerleřme*” kavramı bizce, aslında Ertit'in en başında tezi olan dini sek¼lerleřmenin toplumsal bir karşılığı olmayınca kullanılan kavramsal şemaların toplamından oluşmaktadır. Ertit'in “*15 Temmuz'da u¼ađın ¼zerine atlamaya ¼alıřanlar, tankın altına yatanları g¼r¼nce fikrim değişti*” demeci “*dini sek¼lerleřme tezinin*” ¼¼kt¼đ¼n¼ g¼steriyor. Ertit'in bu deme¼lerinde ironi yaptığı varsayılsa bile bu defa akla “*metafizik alanın sek¼lerleřmesi nasıl bir şey*” sorusundan ziyade “*sek¼lerleřmeyi konu olan metafizik alanın niteliği nedir?*” sorusunu getirmektedir.

Aslında Ertit'in bahsettiği sek¼lerleřme tartışmaları, T¼rk modernleşmesinin 200 yıllık, Avrupa modernleşmesinin ise 300 yıldan uzun tarihsel ve k¼lt¼rel birikimini yansıtılmaktadır. Zira metafizik sek¼lerleřmede doğrudan tarihi ve k¼lt¼rel belleği s¼recin i¼erisine dahil etmesi bu iddiayı g¼çlendirmektedir. Dolayısıyla Ertit'in sek¼lerleřme kavramı ¼zerinden adı ge¼en birikimi yeniden g¼ndeme getirmesi anlamlı durmakta ve T¼rk modernleşmesinin geldiği son bağlamı yeniden g¼ndeme taşıması bakımından da tartışılmaya değerdir. Ancak uzun bir tarihi ge¼miře sahip modernleşme tartışmalarınının “*dini sek¼lerleřme*” ve “*metafizik sek¼lerleřme*” şeklinde yeni bir kavramsal

ayrıştırılmayla okunma çabası bahsi geçen birikime gölge düşürmektedir. Bu anlamda Ertit'in çalışmasında sorunsala dönüşen noktaları ve metodolojik problemlerin sıralanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

1. METAFİZİK SEKÜLERLEŞMEYE DAİR İTİRAZLAR

İlk olarak Ertit'in teorikle pratiği örtüştüremediği bir söylemsel alana müdahil olmaya çalışıldığı görülmektedir. Sosyolojik düşünme pratiğinin metodolojik olarak yola çıktığı üç temel hareket noktası vardır. Bunlar sırasıyla tanıma, anlama ve açıklamadır. Burada tanımaktan kasıt, bahse konu olan o dünyaya hâkim olmanın gerekliliğidir. Anlamak için de hâkim olunan dünyanın bütünüünün göz önünde tutulması gerekliliğine vurgu yapılmak istenmektedir. Yani anlamak seçmece alanların sahanın içerisinde çekilerek örneklendirilmesi/örnekleme değildir. Seçmece anlama biçimleri, Batı'nın pozitivist metodolojisinin bir uzantısıdır. Aslında Ertit, toplumda tesadüfen seçtiği örnekler üzerinde seçmece anlamlandırma biçimlerine teslim olmaktadır. Bu bakımından Ertit'in perspektifini, Batı metodolojisinin belirgin bir şekilde şekillendirdiği görülmektedir. Zira Ertit'in çalışma boyunca her toplumda “*metafizik sekülerleşmeyi görmek mümkündür*” iddiasında bulunması, Batı'nın hâkim “*tek kavram paradigmasının*” sosyolojinin dilinde gizil göstergesi olması bakımından altı çizilmelidir.

Makaleyle ilişkili bu yazıya konu olan itiraz noktalarının bir diğeri de Ertit'in sekülerleşme tanımlamasını hatırlattığı kısımdır. Ertit'e göre “*sekülerleşme belli bir zaman dilimi içerisinde belli bir toplumda metafizik alanın yani dinin, dinimsi yapıların batıl inançların halk inançlarının vb toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve topluma etki etmek güçlerinin göreceli olarak azalması demektir*” (s.300). Öncelikle burada kullanılan “*göreceli olarak azalma*” ifadesinin tartışılmaya açık olduğunu söylemek gerekir. Görece kelimesinin kullanımı, metodolojik olarak son derece kaygan bir zeminde durmaktadır.⁸ Nitekim bu ifadeye, yapılan birçok “*toplumsal araştırma bu alanın etkisinin görece azalmadığını gösteriyor*” şeklinde itiraz etmek mümkündür. O zaman Ertit'in sekülerleşme tanımını tersine çevirmek gerekiyor: “*belli bir zaman*

---

⁸ Kavramın içeriği için daha detaylı bir okuma için bkz. Ömer SAY (2010). Toplum Düşüncesinde Görecelik, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

dilimi içerisinde belli bir toplumda metafizik alanın yani dinin, dinimsi yapıların, batıl inançların, halk inançlarının vb. toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve topluma etki etmek güçlerinin göreceli olarak arttığı” görüldüğünden sekülerleşmeden bahsetmek mümkün değildir.

Yukarıda Ertit’in yaptığı tanımdan anlaşıldığı üzere metafizik kelimesi dinin de üstünde kapsayıcı bir kavram olarak kullanılmaktadır. Metafizik kelimesinin dinimsi yapıları, halk inançlarını ve batıl inançları tanımlaması yerinde durmaktadır. Ama Ertit’in sunduğu yol haritası takip edildiğinde toplumda gittikçe yükselen bir inanç furyası olduğunu görmek mümkündür. Çünkü Ertit’in işaret ettiği metafizik alan, toplumda kaybolmayan bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Ertit’in metafiziğin içerisine yerleştirdiği olguların iç içe geçmiş alanlar olma klığı bakımından ayrıştırılması da mümkün değildir. Dolayısıyla Ertit’in görmek istemediği, Türkiye’de Batı’daki gibi din ile toplumsal inançlar arasında keskin sınırların olmadığı gerçekliğıdir. Dinin nerede başlayıp nerede bittiği, dinimsi yapıların ya da halk inançlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin sınırlarını çizmek mümkün değildir. Yani bu bağlamdan hareket edildiğinde hiç kaybolmayan bir alan üzerinden sekülerleşme tartışmaları yapmak da çıkılan yolu yanlışlamaktadır. Ertit’in “*sekülerleşme kavramının merkezine dini değil de dini de içine alacak şekilde metafiziğı koymak daha uygun görünmektedir*” (s.303) şeklindeki ısrarı ilk bakışta anlamlı duruyor, ama sınırları belli olmayan bir dini alanla karşılaşıldığında bu iddianın anlamlı oluşu sorgulanmalıdır. Yani aslında asıl problem, tanımlamayı yaptıktan sonra başlıyor.

Burada bir başka itiraz noktası olarak şunu ifade etmek gerekiyor. Sağır’ın Ertit’in kitabına itiraz ettiği çalışmasında, İslam’ın farklı yorumlarını veya uygulanma biçimlerini tartışma konusu yapmak gibi bir gaye güdülmemiştir. Ertit’in “*başkalarının İslam dışına çıkıp çıkmadıklarına karar vermek yetkisini kendinde görmek buradan yola çıkarak sekülerleşme tartışmaları yapmaya çalışmak din sosyoloğunun görevleri arasında yer almamaktadır*” (s.303) iddiasını bu itirazla ilişkili düşünmek gerekir. Benzer şekilde yine Ertit’in yaptığı din sosyoloğı tanımlaması da aynı itirazla ilişkilendirilmiştir: “*Gerçek İslam’ın ne olduğunu tartışmak değil, baskın metafizik öğretilerin gündelik*

toplumsal hayatı nasıl şekillendirdiği ile ilgilenmektedir” (s.304). İnanç ve dindarlık meselesinin sekülerleşme tartışmalarına nasıl eklemlediği daha önceki çalışmada betimlenmişti (Sağır, 2015). Burada özellikle eşcinseller üzerinden girilen gündemin ve yapılan itirazın Ertit’in savunusunda ön plana çıktığı görülüyor. Bu insanların inançlı olması ya da Lut kavminin hikayesini yeniden inşa etmeleri ve buna sımsıkı sarılmaları sekülerleşmeyi yanlışlamaya örnek değil. O zaman eşcinseller neye göre sekülerleşmenin göstergesine dönüşüyor? Ertit’in tanımladığı metafizik sekülerleşme içerisinde din de var, dinimsi yapılar, hak inançları ve Batıl inançlar da mevcut. Bunların ne kadarının olmadığı gözlemlenmesi sekülerleşme tanımlaması için yeterli midir? Gerçi yanıtı Ertit, ilerleyen bölümde veriyor: *“Eğer eskiden işe başlarken hem namaz kılıp hem de besmele çekiyor, ancak şu an sadece besmeleyle işe başlanıyorsa burada bir sekülerleşme süreci yaşanmış demektir*” (s.308). Kuşkusuz Karaarslan’ın itirazından hareketle yaptığı bu örnekleme, ölçülebilir ya da gözlemlenebilir durmamaktadır. Ya eskiden yapılanların her ikisi de aynı anda yapılıyorsa? Örneğin hem türbeye ve hem de tüp bebek merkezine gidiliyorsa? O zaman bunu sekülerleşme tartışmalarında nereye yerleştirmek gerekiyor? (s.308). Ertit’in verdiği örneklere yine aynı perspektif içerisinde karşıt bir örnek çıkartılıyorsa o zaman tez doğal olarak antiteziyle yalnızlanmaktadır. O zaman Ertit’in bu bağlamdan hareketle okuyucuya yeni bir sentez ya da çıkış sunması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Ertit’e hazırladığı makalesinde itiraz edilmesi yerlerden birisi de sıraladığı maddelerdir (s.304). Ertit, eşcinsellerin görünürlüğünün artmasının ısrarla sekülerleşmeye örnek olduğunu söylüyor. Toplumda bu kadar kabullenir olmalarının önemli bir gösterge olduğunu sekülerleşme tartışmalarına ekleyen Ertit’in, toplumun büyük bir kısmının hala eşcinsellere karşı çıktığını da gündeme getirmesi gerekir. Aslında bu yazının en başında Ertit’e *“sekülerleşme tartışmalarında yeni bir çıkış gösterilmeli”* şeklindeki itirazımızın büyük bir kısmı, Ertit’in çalışmalarında arayıp da bulamadıklarımızla ilgilidir. Ertit, adı geçen makalesinin en başında verdiği örneklerle aslında bizi doğrudan bu kavramlara ulaştırıyor: *Kapitalistleşme, tektipleşme, dijitalleşme ve bunlarla eklemleyebileceğimiz dinin materyalleşmesi*. Eşcinsellerin

sembolleştirdiği renklerde şemsiyelerin bir “*dindar erkek ya da kadının elinde eşyaya ya da AK Partili bir Belediye’de şehrin en işlek yerinde mekân düzenleyicisine dönüşmesi*” sekülerleşme tartışmalarının çok ötesinde bir gerçekliktir. Bunu, dünyada giderek artan birçok sürecin uzantısı olarak okumak gerekir. Yani adı geçen materyalin gündelik hayatı ele geçirmesi toplumun eşcinselliği onayladığı anlamına gelmiyor ya da eşcinselliğin görünürlüğünü artırdığına. Ertit’in “*daha düne kadar eşcinseller bir partinin mitinginde bayrak sallayabilirler miydi?*” (s.304) sorusu ilk başta insanı heyecanlandırıyor ancak ötesine götüremiyor. Çünkü dünyadaki küresel dönüşümler ve kimlikler üzerinden yeni farkındalıkların ortaya çıkışları bu süreçlerin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılıyor. Dolayısıyla bu durum, sekülerleşme tartışmalarından çok daha üst kavramsal anlatıların tartışılmasını gündeme getirmektedir. Dolayısıyla dünya fotoğrafını görmeden Türkiye’nin sekülerleştiğine dair anlamlandırmalar çıkartmak eksik ibr okumadır. O zaman Ertit’in düşündüğü tarzda sekülerleşme gerçekliğine bakıldığında şunu mu anlamak gerekiyordu: Sekülerleşmeden bahsetmememiz için eşcinsellerin toplumda hala saklanmaya devam etmeleri gerekiyordu. Dünya değişiyor ve dönüşüyor, dijital kabileler, modüler kimlikler, bilginin dönüşümü, siyasi istikrarsızlıklar başta olmak üzere kimlik ve aidiyetlik tartışmalarına giriliyor. Dolayısıyla Ertit’e sekülerleşme tartışmalarında daha geniş bir bağlama bizi çekmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır.

Ertit’in makalesinde itiraz edilecek bir başka nokta ise (s.307) daha önceki tartışmalarda olduğu gibi İmam-Hatip Okulları üzerinde açtığı bahistir. Ertit, sekülerleşmeyi göstergelere dönüştürmek için İmam-Hatip Lisesi mezunları ile ebeveynler arasında ileri sürdüğü ölçütleri kullanmaya çalışıyor. Ertit, baba-anneleriyle gençler arasında oluştuğunu ileri sürdüğü kuşaklararası farkları sorgulayan temel ölçütler için geçmişle bugünü kıyaslamak üzerinden gidilmesi gerektiğine dikkat çekiyor. Ancak Ertit’in sıraladıklarının karşıtlarını geliştirmek mümkündür:

1. Geçmişteki insanların flört sayılarını ölçen araştırmalar mı yapılmış? Bugün kitle iletişim araçları başta olmak üzere birçok farklı biçimlerde

görünürlüğün arttığı dönemle geçmiş hangi ölçütlere göre kıyaslanacak? Ertit'in burada bizim için gerekçeli maddeler sıralaması gerekiyor.

2. Dar kıyafetler ne zamandır ölçüt sayılıyor? Dinin ya da metafizik alanın, eğer bu alanda toplumsal yargılarda varsa, Türk modernleşmesinin klasik bir söyleminin gündeme getirildiği görülüyor. Oruç tutmanın ve namaz kılmanın ölçülebilirliği pratikte mümkün görünmüyor. Nitekim bu alanda (oruç tutan ve namaz kılan sayısındaki artışlar) görünülüğün artmasının ya da azalmasının Türkiye'deki siyasi değişmelerle de ilişkisi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

3. Ertit'in sorduğu sorunun tersine (*bekarete daha çok mu önem vermeye başlamışlardır? s.307*), bekaretin toplumda var olan öneminin hala sürdürdüğü görülmektedir. Yine Ertit'in ileri sürdüğü bağlamın tersine (*farklı inanç gruplarına daha mı mesafeli hale gelmişlerdir? s.307*) kutuplaşmanın gittikçe yükseldiği bir dünyada artık farklı yaşam tarzlarına saygının olmadığı bütün topluluklardan örnekler vererek itiraz etmek mümkündür.

4. Mahalle imamı ya da başka başvuru mercileri hala önemi ve değerini korumaktadır. Aksine görünülüğü gittikçe de artmaktadır. Eskiden gizli yapılan birçok pratiğin bu anlamda görünülük kazandığı görülmektedir.

Burada Ertit'e İmam-Hatip Okullarıyla ilgili olarak şu şekilde bir düşünce ileri sürmek de mümkündür. Bu okulların görünülüğünün artıyor olması aynı zamanda dini pek çok sembolün kolaylıkla üretilip tüketilir hale getirmesiyle bir *muhafazakarlaşma alameti pekâlâ* sayılabilir.

Bugün hali hazırda artan İmam hatip liselerinin vermiş olduğu eğitimden yola çıkarak kılık kıyafet üzerinden bir sekülerleşme tartışması yapmak da iddialı olacaktır. Ayrıca Ertit'in sorgulamasını yaptığı İmam Hatip liselerine giden bireylerin "*Gündelik yaşamın sorunları için seküler uzmanlardansa mahalle/köy imanına mı daha çok başvurmaya başlamışlardır?*" (s.307) sorusu kendi içinde bir çıkmazı barındırmaktadır. Muhafazakârlar, gündelik yaşamlarında karşılaştıkları problemleri sadece din üzerinden mi çözmektedir? ⁹ Ertit'in burada klasik bir metodolojik hataya düşmektedir.

---

⁹ Bu tespit için Zeynep Aktaş'a teşekkür ederim.

Ertit burada farkında olmadan “*muhafazakarların her çözümü dinde aradıkları*” şeklinde karşımıza çıkan geleneksel bir zihniyet dünyasına gönderme yapmaktadır.

Aslında Ertit’in sıraladığı ölçütler bizi yine farklı bir tartışmaya çekiyor. Sınırlarını Ertit’in belirlediği bu tartışmada metafizik sekülerleşme kavramı merkezde yer almaktadır. Ama Ertit’in tartışmalarında gündelik yaşamda ortaya çıkan birçok değişimin, dünyanın değişimiyle doğrudan alakalı olduğunu görmek mümkün olmuyor. Ertit’in okuyucularına sunacağı yeni çıkış noktasında “*bu değişimlerin uzantılarını ya da yansımalarını*” da görme kaygısı bizdeki merakı artırıyor. Ertit’in bu tartışmaları gündeme taşınması elzemdir, çünkü insanlar için sürekli güncellenen realiteler var ve o realiteler metafizik alanı da güncelliyor. Mesela Ertit şu tartışmayı bize niçin yapmıyor: *Yeni bir metafizik alan oluştu ve bu alan yeni kuşakların üzerinde baskı yapıyor.* Ertit’in sorması gereken bu soruya (yeni metafizik alanı nasıl tanımlamalıyız?) Shelina Janmohamed’in “*M Nesli – Yeni Müslüman Gençlik*” kitabının doğrudan cevap vereceği kanaatindeyim.

Makaleyle ilişkili itiraz noktalarını artırmak mümkündür. Örneğin metafizik alan, çalışma boyunca görünmeyen alanının bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Görünmeyen her şey, metafiziğe dahil edilebilecek türde bir niteliğe sahip gibi durmaktadır. Metafizik sekülerleşme de “*metafizikle bağın koptuğu bir toplumsal alan*” (s.303) olarak sunulmakta. Metafizikle bağını kopartmamış bir gençlik imgesinin Ertit’in tezini pratik olarak çürütebileceği aşikâr. Eğer Ertit’in vurguladığı bağlamlardan hareket edersek, basit olarak “*burçlara ve etkilerine inanan bir gençlik tipolojisinin yoğunluğu*” gerçekliğini nereye yerleştireceğiz? Avrupa’da anne-babalarından farklı bir şekilde İslami yaşam tarzını sürdüren üçüncü kuşak gençleri nereye yerleştirmek gerekiyor? (Janmohamed, 2018). Bu kuşak dijitalleşmenin getirdiği gerçekliğin tam ortasında yaşıyor. Ancak alanın kullandığı seküler dilden ziyade orayı güncel İslami söylem diliyle yeni bir kimlik ve aidiyet biçimlerine dönüştürüyor. Burada klasik İslami yaşam ve düşünme biçimlerinden sıyrılarak yeni olanı İslami çizgiye büründürme gerçekliğinin üretildiği görülmektedir. Kuşkusuz böyle bir pratik iki şekilde de okunabilir. Bir yönüyle sekülerleşmenin yeni

biçimleri olarak, diğer de muhafazakarlaşmanın yeni biçimleri olarak da okunabilir. Örneğin *Türkiye’de Âlâ Dergisi*,¹⁰ bir sekülerleşme göstergesi olarak okunabilir Ertit’in diliyle. Ancak Nilüfer Göle’nin “*Modern Mahrem*” çalışmasından yola çıkılırsa Müslümanların modern hayatın içerisinde kendilerine yer açması olarak da okunabilir (Göle, 2016). Ama burada net bir gerçeklik vardır. O da Ertit’in ifade ettiğinin tersine “*metafizikle hiçbir şekilde bağını kopartmayan bir toplum*” tipolojisidir. Gerçi Ertit burada itirazın hala din üzerinden gittiğine değinebilir ancak aynı süreçler, toplumdaki bütün kesimler için eşit düzeyde gerçekleşmekte ve yaşanmaktadır. Dolayısıyla her biriyle ilgili bir örnek sıralamak mümkündür.

Burada kuşkusuz yeni bir perspektif denemesi de konuya eklemenebilir. Hayatın materyalleştiği doğrudur. Materyalleşmeden kasıt kapitalist tüketim mecraları içerisinde “**homo economicus**” un Hobbes’ı onaylar cürette “**insanı insanın kurduna dönüştürmesidir**”. Amaca giden her yolun mubah olduğu bir çağda materyalleşme doğrudan bir sebep-sonuç ilişkisini bizim gündemimize sokuyor. “*İnşaat Ya Resulallah*”,¹¹ “*türbanlıların lüks araçlar kullanması*”, “*yeni inşa edilen camilerin altına yapılan dükkanlar*”, “*cami avlusu bankamatikleri*” vb. gibi listenin uzatılabileceği birçok olgusal gerçekliğin gündelik hayatın materyalleşmesi olarak okunması mümkündür. Nitekim Avrupa’da literatürün bu kavramsal şema üzerinden gitmeye başladığı ve sekülerleşmeyi materyalleşme çerçevesinde tartıştığı görülmektedir. Özellikle din ile toplum arasındaki ilişkilerin tartışıldığı birçok gündem “*materyalleşme*” kavramı etrafından anlamlandırılmaktadır. Ancak burada materyalleşmeyi “*dinsizleşme*”, “*sekülerleşme*” ya da “*zihniyet olarak maddeye tapma*” şeklinde okumak anlaşılmalıdır. Materyalleşme bir gündelik hayat pratiğidir ve insanların yaşam tarzlarında kapitalistleşmeyle birlikte meydana gelen değişimleri ifade eder. Bu bağlamda materyalleşme bir dindar için de dini olmayan insanlar için de söz konusudur. Buradan yola

---

¹⁰ Bu konuda daha detaylı bir okuma için bkz. Adem SAĞIR, “Dindar Burjuvazinin Muhafazakar Moda Akımı: *Âlâ dergisi Örneği*”, (iç) *Öteki Muhafazakarlık*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2016.

¹¹ Tanıl Bora’nın AK Parti üzerinden anlattığı inşaat politikaları ve etrafında yaşanan tartışmaları anlattığı kitabının adıdır. Kitabın içeriğine girmekten ziyade bu tür tartışmaların yoğun bir şekilde gündemde olduğu görülmektedir. Ancak burada asıl problem tartışmaları doğrudan ya da dolaylı yoldan dinle ilişkilendirme sorunsalıdır. Var olan materyalleşmeyi dinle ilişkilendirildiğinde bu defa metodolojik olarak ideolojik bir perspektif ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz bu durum dinin özüne de doğrudan ya da dolaylı yoldan olumsuz etki etmektedir.

çıkıldığında Ertit'in vurguladığı birçok noktanın materyalleşme bağlamında onaylanması mümkündür. Ancak materyalleşmenin illa sekülerleşme anlamına gelmediğini de akılda tutmak gerekir. Materyalleşme bütün dünyada metafizikle olan ilişkileri kapsayan süreçleri ifade eden bir tanımlamadır. Burada artık yeni bir söylem dilinin oluşturulması ve kavramsal tartışmaların da bunun üzerinde yükselmesi gerekiyor. Ertit'in Türkiye'nin üç yüz yüzyıllık modernleşme birikimi yeniden tartışmaya açması daha öncede vurgulandığı gibi dikkate değer durmakta, ancak Ertit'in kavramsal şemaları yeni bir zihin aydınlığı vaat etmemektedir.

Ertit, makalesinde, "*daha önce din adamlarına giderken, şimdi doktorlara gidiliyorsa*" (s.308) burada metafizik sekülerleşmeden bahsetmek gerektiğine dikkat çekmektedir. Ancak tıbbın dilinin uzun süredir dini(İslami) söylemler üzerinden kurulduğunu gözden kaçırıyor. Helal ilaç tartışmaları veya Hacamatçılar Federasyonu'nun bir sivil toplum kuruluşu olarak toplumsal protestolarda yer almasını bu bağlamda görmek gerekiyor. Ayrıca doktorlar arasında oluşan sivil örgütlenme modelleriyle tıbbın diline ve mekanına dini ve manevi bir hava katma pratiklerini de akılda tutmak gerekiyor. Ayrıca bir dönem "*Sırlar Dünyası*", "*Kalp Gözü*" gibi metafizik sırların, rüyaların, gizemli tesadüflerin hayatın olağan akışını değiştirdiğini anlatan dizilerde bu söylem dilinin kurulduğu görülüyor. Rüyalarla gerçeğin fiziksel akışını değiştirme, kontrol etme ya da yönetme, tıbbın esrarengiz şifa ve iyileşme olayları karşısında "*Allah'ın dilediği olur*" şeklinde sunulduğu sekanslar bahsi geçen dili oluşturması bakımından önemli durmaktadır. Hacamat tedavisinin sağlıklı beden bağlamında tıbbın dilinde karşılık geldiği bir yer mutlaka vardır. Ancak burada hacamatın kullanılması bu bağlamı hatırlatmak için değildir. Hacamatın kullanılması, bunun tıbbi olarak insanda karşılık geldiği yerden ziyade dini söylem içerisinde hadislerle ve sünnetle kurulan bir alan olarak tanımlanmasıdır. Kuşkusuz hastaneler içerisinde gittikçe yükselen manevi danışmanlık ve buna bağlı olarak teologların kendilerine yer buluyor olmasının mutlaka toplumsal bir karşılığının olması gerekiyor. Dolayısıyla Ertit'e sorulacak sorunun şekli şu: ***Bütün bunları metafizik sekülerleşme de nereye koymak gerekiyor?*** Nitekim Palyatif Bakım Merkezleri'nde ya da yoğun bakım ünitelerinde ölmeye yakın hastaların yakınlarıyla doktorlar

arasındaki dilin kurulma biçiminde “Allah rahmet etsin”, “her canlı ölecektir” ya da “Fatıha okuma” pratiklerini nereye koymak gerekir? Bunları gündelik hayatta çok sık karşılaşılmayan örnekler olmakla birlikte toplumda var oluyor olması Ertit’in çalışmasında bir yere eklemlendirilmesi gerekirdi sorusunu sorduruyor insana. Dolayısıyla yeni kuşaklar arasında ölüm sonrası pratiklerin kaybolduğunu iddia etmek afaki duruyor. Pratiklerin kaybolmama gerekçelerinden birisi olarak da özellikle yerel yönetimlerin (belediyelerin) cenaze hizmetlerinde o metafizik alanı sürekli canlı tutmasıdır. Cenaze sonrasında taziye çadırı kurulması, yemek dağıtımı, evlere imamların gönderilmesi, mevlitler vb. Ertit’in bu bağlamda burada yeni bir tartışmaya göz kırptığı görülmektedir. Ancak bu tartışmada hareket noktası kesinlikle sekülerleşme değildir. Ertit, çalışmasında fotoğrafın bütününü görme problemimizi olduğuna dikkat çekiyor. Ertit bu konuda Amman’dan yaptığı alıntıyla ifadelerini güçlendirmeye çalışıyor. Ama sekülerleşme fotoğrafını sadece din üzerinden okumanın hatalı olduğunu söyleyip makasımızı değiştirmeye çalışırken aslında başladığımız yere bizi geri götürmesi de başka bir tartışma gündemi olsa gerek.

SONUÇ

Sonuç olarak yeni bir söylem dili oluşuyor. Bu dil dünyadan ve dünyadaki değişimlerden bağımsız değil. Dünyaya entegre bir değişim yaşadığımızı inkâr etmek mümkün değil. Artık biz kendilerini sürekli yeniden tanımlayan ve dijitalin diliyle güncelleyen topluluklarla karşı karşıyayız. Bu topluluklar sekülerleşmiyorlar, aksine inançlarını güçlendirerek varlıklarını sürdürüyorlar. Dolayısıyla bu durum eğer Ertit’in dilini kullanacak olursak metafizik bir varoluş biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizce Ertit’in çalışmalarında eksik olan taraflar, toplumsal gücün tanımlandığı noktalar ve kimlikle ilgili eksik bıraktığı kısımlardır. Tabi ki bu tartışmalara gündelik hayatın materyalleşmesini de eklemek gerekiyor. Her topluluğun kendine özgü bir dili olduğunu yadsınamaz bir gerçeklik. Ama toplumda var olan bu “dile”, ki bu dili zihniyet yapısı ya da düşünme biçimi olarak da görmek mümkün, iktidarların devletin araçlarıyla yaptığı müdahaleleri de dikkate almak gerekir. Devletin bahsi geçtiği biçimde kimlikler üzerine yaptığı

müdahale biçimlerini ve bu biçimlerin sekülerleşme tartışmalarındaki uzantılarını da Ertit'in çalışmasında görmek gerekir. Dolayısıyla aslında Ertit, çalışma boyunca devlet, iktidar ve birey arasındaki ilişkilere girmeden sekülerleşmeyi salt toplum üzerinden “*metafizik*” kavramıyla okumakla metodolojik bir kolaylığa kaçıyor görünüyor. Böylece en baştaki vurgusunu Ertit'e hatırlatma ihtiyacı doğuyor: *Fotoğrafın bütünü görmek gerekiyorsa o bütünü gerçekten görmek gerekir.*

KAYNAKÇA

- » Akarçay, Erhan. “Türkiye’de İslam Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu(olabilir mi?)”, 6. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı, 179-199, http://www.sosyolojidernegi.org.tr/kutuphane/icerik/akarçay_erhan.pdf, Erişim Tarihi:28.03.2018.
- » Akdoğan, Yalçın. *Ak Parti ve Muhafazakar Demokrasi*, (Alfa Yayınları, İstanbul, 2004).
- » Bora, Tanıl. *İnşaat Ya Resulullah*, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2016)
- » Erkan, Hüsnü. “Entegre Sistemler Bağlamında Türkiye’nin Ekonomik Dönüşüm Süreçleri ve Geleceğe Yönelik Gelişimi”, II. Ulusal İktisat Kongresi, Türkiye İktisadi Dönüşüm Süreci, 1-22, İzmir. http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf_kongre/dosyalar/herkan.pdf, Erişim Tarihi: 28.03.2018.
- » Ertit, Volkan. “Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9/1, (2014), 103-124.
- » Ertit, Volkan. “Din Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı”, *Mütefekkir-Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4, (Aralık 2017), 297-312.
- » Ertit, Volkan. *Endişeli Muhafazakarlar Çağı- Dinden Uzaklaşan Bir Türkiye*, (Orient Yayınları, Ankara, 2015)
- » Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*, (Metis Yayınları, İstanbul, 2016)

- » Janmohamed, Shelina. *M Nesli Yeni Müslüman Gençlik*, (Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2018.)
- » Sağır, Adem. “Dindar Burjuvazinin Muhafazakar Moda Akımı: Âlâ dergisi Örneği”, (iç) *Öteki Muhafazakarlık*, (Phoenix Yayınları, Ankara, 2016)
- » Sağır, Adem. “Endişeli Muhafazakarlar Çağı’na Bir Prolegomena”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/3 (2015), 791-809.
- » Say, Ömer. *Toplum Düşüncesinde Görecelik*, (Kaknüs Yayınları: İstanbul, 2010).
- » Uzgel, İlhan. “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, (iç) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (ed.Bülent Özçelik), 11-39, (Phoenix Yayınevi, Ankara, 2009).
- » Yankaya, Dilek. *Yeni İslami Burjuvazi Türk Modeli*, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2014).